

5-nji tema: **Türkmen Türkçesinde cümle** (Türkmen dilinde sözlem)

Dersiň maksady:

✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;

✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;

✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,

✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;

✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;

✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;

✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;

✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;

✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gозzellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

İlk önce Türkçe açıklamasına dikkat edelim:

“Bir kılışı, oluşu, durumu ve bu kılışı gerçekleştiren veya oluşa, kılışa konu olan bir durumu bünyesinde barındıran ve yüklem adı verilen ögeye sahip sözcük öbeklerine cümle denir” Söz dizimi çalışmalarının çoğunda **“yargı bildiren”** denilmektedir. Yargı ile yüklem kastedilmektedir. Bu durumda cümle için kısaca: **“yükleme sahip sözcük öbekleridir”** denilebilir [Sinan Dinç, 2017:107]

Onda Türkmen dilinde sözlem nämekä? Ol nähili hyzmaty ýerine ýetirýärkä?

Biz gündelik durmuşymyzda kimdir birine öz pikirimizi ýetirmek üçin gepleýäris hem ýazýarys.

Biziň bu gepleşigimiz we ýazuwymyz aýratyn sözlemlerden ybarat bolýar.

Türkmen dilinde köplenç aşakdaky düşündiriş köp ulanylýar:

❖ Gutarnykly pikiri aňladýan söz ýa-da sözler ýgyndysyna sözlem diýilýär.

❖ Meselem: **Gygyrdym. Ata meniň gygyranymy eşitmedi.**

Bu ýerde iki sözlem bar. Birinji sözlemde meniň gygyrandygym hakda, ikinji sözlemde bolsa meniň gygyranymy Atanyň eşitmändigini pikir ýöredilýär.

Sözlem söz düzüminden nähili tapawutlanýarka?

Söz düzüminden sözlemleriň tapawudy

Söz düzümi	Sözlem
Sözlerden aňlanylýan düşüňjani has anyklaşdyrýar. Garaşly [G] we esasy [E] sözden durýar.	Bir zady habar bermäge, soramaga we ýüzlenmäge hyzmat edýär. Baş agzalary bolýar. Bir sözden we köp sözden bolup bilýär. Gutarnykly pikir aňladýar.

SÖZLEMDE LOGIKI BASYM

Sözlemde bir sözüň beýleki sözlere garanynda, has belent heňde aýdylmagyna *logiki basym* diýilýär.

Sözlemde sözleýji haýsy sözüň nygtalýandygyny görkezjek bolanynda, logiki basymdan peýdalanylýar, ýagny ol şol nygtalmaly sözi belendräk aýdýar.

Meselem: **Ahmet Ankarada okaýar.** Bu sözlemi aýry-aýry sözlere logiki basymy düşürmek bilen dürlüçe aýtmak bolar.

- ✓ Ankarada okaýanyň kimdigini bilmek üçin
- ✓ **Ahmet** Ankarada okaýar.
- ✓ Ahmediň nirede okaýanyny bilmek üçin
- ✓ Ahmet **Ankarada** okaýar
- ✓ Ahmediň Ankarada näme edýändigini bilmek üçin
- ✓ Ahmet Ankarada **okaýar.**

YUMUŞ: Ýunus Emrāniň aşakdaky dörtüginini göçürip ýazyň we logiki basymdan peýdalanyp, ony dogry okaň. Logiki basym bilen aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň.

**Söz bardyr – kesdirer başy,
Söz bardyr – keser söweşi.
Söz bardyr – awuly aşy
Bal bilen ýag eýleýir.** (Ýunus Emre).

SÄGINME WE ÄHEŇ

Säginme

Sözleýji ýa-da sözleýjiler tarapyndan berilýän habaryň, aýdylýan pikiriň diňleýjä ýa-da diňleýänlere has anyk we düşnükli ýetirilmegi üçin, sözleýişde (gepleşikde) gysga wagtlaýyn säginilýär. Sözlemde bu ýagdaýa säginme diýilýär. Muňa pauza hem diýýärler.

Meselem:

Ony tutup// şäher häkiminiň ýanyna// eltipdirler. Kä halatlarda sözlemde pazanyň orny üýtgände, sözlemiň aňladýan manysy hem üýtgeýär.

Meselem:

- 1. Gurban// ussany tanady.**
- 2. Gurban ussany// tanady.**

Bu sözlemlerdäki säginmäni dogry ulanyp okasaňyz, onda olaryň dürli many aňladýandygyny bilersiňiz.

Birinji sözlemde ussany tanan **Gurbandyr**. Ikinji sözlemde bolsa Gurban ussany tanan **oldur**.

Äheň

Sözlenýän wagty sözüň aýdylyş äheňi üýtgäp (kä peselip, kä ýokary galyp) durýar.

Belli bir sözüň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň degişli, gerekli basym bilen aýdylmagyna äheň diýilýär.

Meselem: «Bä, bu nämekä?» diýip, bir-birimize seredişdik. Bu sözlemiň ilkinji sözi has batly, soňky iki sözi batly, galanlary bolsa endigan aýdylýar.

Habar, sorag, ýüzlenme we sorag ýüzlenme sözlemlerinde intonasiýa dürli-dürlüdür.

Bellik: Bu bu bölümdäki sözlemler Hanmatow M., Hanmatow A., Razzakowa K., Söýunowa G. tarapyndan taýýarlanylýan “Türkmen dili” kitabyndan alyndy 2013:34-35.

ÝUMUŞ: Aşakdaky sözlemi doly we dogry derňew ediň. Sözlemde sözleriň ýerini öwreniň. Sözlemleriň soraglaryny ýazyň. Bu sözlemiň alty sany nusgasyny üns berip öwreniň.

- ✓ **Ony** derrew keselhana ugradyň.
- ✓ **Ony** keselhana derrew ugradyň.
- ✓ **Keselhana** ony derrew ugradyň.
- ✓ **Keselhana** derrew ony ugradyň.
- ✓ **Derrew** keselhana ony ugradyň.
- ✓ **Derrew** ony keselhana ugradyň.

Kiril harplary bilen ýazylan “Sözlem” hakyndaky maglumatlary okaň we manysyny öwreniň.

§ 1. Сөзлем хакында дүшүнже

Бизиң геплешигимиз айратын сөзлемлерден ыбарат боляр. Бу айратын сөзлемлер болса гутаран бир пикири аңладярлар, меселем:

Яш башлык хич затдан алжырамайар. Ол хер гелене ерлик-ли ве бэхбитли жогаплар берйәр. Кәбирлерине иш хатлары язылян кагызлара нәмелердир язып берйәр (Б. С. «Багтлы неслиң чешмеси»).

Бу ерде үч сөзлем алынды.

— *Хә, «Сталин» колхозымы?*

— *Хова.*

— *Ким телефонда геплейәр?*

— *Бәшим.*

— *Зәхре гелмеди-ле?*

— *Ола гидинди.*

— *Хачан, шу гүн гитдими?*

— *Хава, шу гүн.* (Ч. К. „Зәхре“).

Бу ердәки геплешикте (8) секиз сөзлем бар.

Сөзлемлери геплән вагтымызда, биз олары белли бир максат билен сөзлейәрис. Ол максат—белли бир зады бирине хабар бермек, бир зады сорамак, гүйчли бир дуйгыны билдирмек ве башгалар болуп билер. Шоңа гөрә хем сөзлемлер бир-бирлеринден тапавутланып билерлер, меселем:

1) *Аял-гызлар гызыл, яшыл гейишип безенишипдирлер.*

2) *Бир вагтдан соң автомобилиң үсти аял-гызлардан долды.*

3) *Инди хер гүн той!*

4) *Хер гүн байрам!* (Г. С., А. В. «Сөйүшенлерин тойы»).

5) *Ханы гөрели, сениң хем ордениң бармы?* (Б. С.).

Мундан гөрүниши ялы, биринжи ве икинжи сөзлемлер бир зады хабар бермек максады билен, үчүнжи ве дөрдүнжи сөзлемлер гүйчли бир дуйгыны билдирмек максады билен, бәшинжи сөзлем бир зады сорамак максады билен сөзленилен.

Сөзлемлер хемише ёкаркы ялы айры-айры максады билдирмек (хабар бермек, сорамак, гүйчли дуйгыны билдирмек, бир задың адыны аңлатмак ве ш. м.) үчин уланылярлар.